

جایگاه زن در هنر ساسانی

باتکیه بر نقش آناهیتا

فریدون آورزمانی
دکترای باستان‌شناسی

در فرهنگ ایران زمین، زن نماد مهر و عشق، سازندگی و باروری به شمار می‌رود. کشف صدها تندیس از حفاریات باستان‌شناسی در شوش، تپه سراب کرمانشاه، تورنگ تپه و سایر نقاط ایران و به دنبال آن پرستش ایزدبانوانی چون «سپندارمذ»، «نانایا» و «آنهیتا» در طول تاریخ بیانگر بزرگداشت و ارج‌گذاری به زن، نیروهای سازنده و زندگی‌بخش او بوده است. خوشبختانه باورهای نیکو و مقدس در بستر تاریخ هرگز زادگاه خود را فراموش نمی‌کنند بلکه همواره بالنده و پیشرو در دل و جان مردم زنده می‌مانند. بزرگداشت «شهربانو» و «نیک‌بانو» دختران یزدگرد، سیده خاتون و صدها زیارتگاه دیگر در سرزمین ایران اسلامی نشانه تداوم، بزرگداشت و احترام به زن در بستر پاک و نورانی تاریخ ایران در طی هزارها و سده‌ها می‌باشد.

جایگاه زن در دوران باستان

بانوان ایرانی در دوران باستان و نیز در زمان رواج آیین زرتشت، مقام و منزلت والایی داشته‌اند. در بخش بزرگی از اوستا که قبل از زرتشت به نگارش درآمده بود، فرشته «سپندارمذ»، مظهر ماه اسفند بود و برگزاری جشن سپندارمذگان در پنجم اسفندماه حکایت از شأن بالای بانوان ایرانی داشت. این ایزدان مونت، مظهر و نماد بانوی کامل ایران محسوب می‌شدند. سپندارمذ، مادر زمین و نگهدارنده آن، حامی بانوان پارسا و نیک سیرت بود که خرد والایی داشته و او را «ارشمیتی» یا «آرمیتا» به معنای خرد مقدس (سپندارمئیتی) می‌خواندند. از نمادهای سپندارمذ، گل بیدمشک است که در اواخر ماه اسفند می‌روید. از آیین‌های مرسوم در ماه اسفند می‌توان به استراحت بانوان تا پنج روز پس از پنجم اسفند اشاره کرد. در این ایام مردان وظایف زنان را انجام می‌دادند تا بدین ترتیب از بانوان قدردانی به عمل آورده باشند. در روز «مژدگیران» یا «مژده‌گیران» نیز مردان هدایایی به بانوان پیشکش می‌کردند.

نقش زن در دوران ساسانیان با تکیه بر نگاره‌ها

در دوران ساسانی، بانوان ایرانی در قالب آنهیتا، ایزدبانوی آب‌ها، عشق و زاینده‌گی ترسیم شده‌اند. می‌توان زن در هنر ساسانیان را الهام یافته از آنهیتای پاک و مظهر عشق و باروری دانست. آنهیتا در متون کهن - یشت‌ها - این‌گونه توصیف شده است :

«آنهیتا دوشیزه‌ای است جوان، خوش اندام، بلندبالا، برومند زیبا با چهره آزاده و نیکوسرشت و بازوان سپید و سینه برآمده که کمربندی تنگ در میان بسته و بر بالای گردونه خویش، مهار چهار اسب را در دست گرفته و می‌راند. اسب‌های گردونه وی عبارت است از باد، باران، ژاله و ابر. آنهیتا با جواهرات آراسته، تاجی زرین به شکل چرخ‌کی که بر آن صد گوهر تابناک نصب است، بر سر دارد و از اطراف آن نوارهای پرچین آویخته، طوقی زرین دور گردن و گوشواره‌های چهار گوشه در گوش دارد، کفش‌های درخشان را در پای خود با بندهای زرین محکم

بسته. جبه‌ای از پوست سی ببر که مانند سیم و زر می‌درخشد، در بر نموده و در بلندترین طبقه آسمان جای اوست. به فرمان آنهیتا از فراز آسمان باران، تگرگ، ژاله و برف فرو بارد ... نطفه مردان و مشیمه زنان را پاک کند و زایش زنان را آسان سازد، شیر را تصفیه نماید، به گله‌ها و رمه‌ها بیفزاید." نقش‌هایی که از آنهیتا در ایران باقی مانده با آن چه که در متون کهن گفته شده، تفاوت دارد. در نقش برجسته‌ها، آنهیتا از نظر چهره، اندام و پوشش با توصیفات بالا هماهنگ است؛ اما تاج، جواهرات، کفش، جنس لباس و ... به گونه‌ای دیگر تصویر شده است. چنان‌که درباره نیایشگاه‌های آنهیتا در آبان یشت توصیفات شده که بعضی صادق است و در مواردی گونه‌هایی دیگر از نیایشگاه را شاهد هستیم. آن چه از نقش بانوان در سنگ‌نگاره‌ها، سکه‌ها، ظروف و اشیاء به چشم می‌خورد، مربوط به آنهیتا و بانوان درباری است. اما باید توجه داشت که مردم در آن زمان از بالادستان خود تقلید می‌کردند. بنابراین با مطالعه ویژگی‌های تصویری این زنان، می‌توان تا حد زیادی به زیبایی‌شناسی زنان عصر ساسانی پی برد.

والا مقامی بانوان ساسانی

زنان به ویژه بانوان درباری در دوران ساسانی از مقام و منزلت والایی برخوردار بودند از همین رو چون مردان اجازه شرکت در مراسم مهم را داشتند (حضور اهورامزدا، اهمیت آن مجالس را برای ما روشن می‌سازد) به علاوه تصویرنگاری این بانوان بر روی سکه و مهر، به عنوان پادشاه و ملکه، نیز بر وجود چنین جایگاهی تأکید می‌کند که نمونه‌های آن از این قرار است :

▶ بانویی در سمت راست دیده می‌شود. وی «دینک» همسر اردشیر است. لباس او شبیه لباس پادشاه است. این نقش، اولین نمونه تصویر از بانوان در نقش برجسته‌های ساسانی است. او کلاهی بر سر دارد و احتمالاً با دست در حال احترام گذاشتن به اهورامزداست. حضور این بانو در جمعی که اهورامزدا نیز شرکت داشته، نشانه مقام اجتماعی بالای اوست.

تاجگیری اردشیر از اهورامزدا در نقش رجب

▶ بهرام در وسط این نقش ایستاده است. در مقابل او بانویی با موهای بافته قرار دارد که همسر او می‌باشد. پشت سر همسر بهرام، ولیعهد

این مقاله صورت مکتوب سخنرانی جناب آقای دکتر «فریدون آورزمانی» است که در قالب نشست تخصصی به تاریخ ۱۶/۸/۸۸ در پژوهشکده نظر برگزار شد. گزارش کارگاه را می‌توانید در سایت‌های www.nazaronline.ir و www.nazar.ac.ir مشاهده نمایید.

سکه پوران دخت

آناهیتا الگوی بانوان ساسانی

آناهیتا در باورهای مردم به ویژه زنان ساسانی حضوری پر رنگ دارد تا جایی که زنان حتی با الگو گرفتن از او در نوع پوشش و آرایش، سعی در هم‌ذات‌پنداری با این ایزدبانو را دارند که شاید از این طریق نیز بتوانند مقام خود را تا جایگاه آناهیتا بالا برده و به تصویر بکشند. این الگوپردازی تا حدی است که در بعضی نگاره‌ها گاه تشخیص بانوان از آناهیتا با مشکل روبه‌رو می‌شود و از نمونه‌های آن می‌توان به موارد زیر اشاره کرد: شاه به رسم احترام، دست بر قبضه شمشیر دارد و گلی را به بانویی که روبرویش ایستاده، پیشکش می‌کند. پوشش این بانو شبیه به لباس موج و بلند آناهیتا است.

هرمز اول (پسر شاپور) و ملکه - برم دلك (حوالی شیراز)

پادشاه بر روی تختی نشسته و بانویی روبه‌روی او قرار دارد. لباس موج و روبان‌های پشت سرش شبیه آناهیتاست. در بالا، نقش گل انار، نماد گیاهی آناهیتا، دیده می‌شود. پادشاه، فرّ شاهی را با دست بالا گرفته و بانو، سه انگشتش را به شیوه مرسوم آن دوره که احتمالاً نماد کردار نیک - گفتار نیک - پندار نیک بوده، بالا آورده است.

دیده می‌شود. شخص بعدی که دستش را به رسم احترام بالا آورده، موبدی است به نام «کرتیر» و پشت سر او، پسر دیگر بهرام قرار دارد.

بهرام دوم در میان خانواده و بزرگان - نقش رستم

دینک ملکه و حاکم ایران، مادر پیروز و هرمز سوم، را با کلاهی مشاهده می‌کنیم که تا چندی پیش در ناحیه کردستان این کلاه بر سر بانوان دیده می‌شد. دور تا دور این کلاه به طلا، نقره و جواهرات گرانبها مزین بوده است.

ملکه دینک

این بانو، «پوران دخت» خواهر «شیرویه» فرزند خسرو پرویز و مریم - دختر پادشاه مسیحی روم - است. پوران در این تصویر، تاج زیبایی با ۴ گوهر گرانبها بر سر دارد و بالای تاج او بال شاهی نیز به چشم می‌خورد. بال شاهی، به اعتباری منسوب به آناهیتاست. پوران با چشمانی بسیار درشت، که در ایران باستان و بابل نشانه و دریاچه روح دانسته می‌شده، به تصویر درآمده است. پوران دخت، پس از کشتاری که برادرش شیرویه انجام داد مدتی پادشاه ایران بود. به همین دلیل سکه‌هایی با تصویر او ضرب شد.

بهرام دوم و ملکه در حال شکار - سرمشهد

زنان بالاتر از مردان

در نگاره‌های ساسانی بانوان علاوه بر هم سطح و همسر بودن با پادشاه، گاه بالاتر از مردان نیز به تصویر کشیده شده‌اند. این نوع نگاه در دوران ساسانی می‌تواند تأکیدی باشد بر جایگاه والای زن به ویژه زن درباری که در زیر نمونه‌هایی از آن آمده است:

◀ نفر اول سمت راست، بهرام دوم و نفر بعدی، همسر او؛ که بر خلاف سنت تصویری در ایران باستان، بزرگتر از شاه تصویر شده است. روبه‌روی این دو تن، ولیعهد در ابعادی کوچکتر، نقش شده است. بزرگتر بودن ابعاد نقش بانو، نمایانگر ارجمندی اوست. نام این بانو «شاپوردختک»، دختر عموی بهرام بوده است. در برخی دیگر از سکه‌های ساسانی از او با عنوان «ملکه ملکه‌ها» یاد شده است.

پادشاه و ملکه

◀ لباس نیمه‌پوشیده آنهیتا نشان می‌دهد که این بشقاب در ایران ساخته نشده است؛ چرا که در سنگ نگاره‌ها و سکه‌ها، زنان با پوششی بیش از این نمونه به نمایش درآمده‌اند. بنابراین تصویر این بشقاب نوعی کپی‌برداری از ظروفی است که توسط سفرای کشورهای چون قفقاز و سیبری خارج شده و سپس هنرمندان این مناطق آنهیتا را بر اساس معیارهای فرهنگی خود بازنمایی کرده‌اند.

سکه با نقش بهرام دوم و خانواده

◀ سر ملکه با آرایش و جواهراتی قابل توجه کمی بالاتر از سر پادشاه قرار گرفته است.

آنهیتا با پوشش مختصر

◀ بهرام با همسرش در حال گردش ترسیم شده که دو شیر به آن‌ها حمله می‌برد. بهرام با خونسردی، با یک دست یکی از شیرها را کشته و شمشیر را به سمت شیر دیگر برده است. وی با دست دیگرش، دست همسرش را به منظور حمایت گرفته است. موهای این بانو بافته و تاجی بر سر دارد. آرایش او جالب توجه است. گردن‌بند و طرز قرارگیری دست ملکه، درست مشابه برخی تصاویر آنهیتاست. شخصی که در میان این دو، با کلاهی با علامت قیچی دیده می‌شود، احتمالاً کرتیر موید بزرگ ساسانی است.

سکه با نقش بهرام دوم و ملکه

بهرام، سوار بر اسب به همراه فردی در پشت سر او در حال شکار دیده می‌شود. این شخص که مذکر یا مؤنث بودنش آشکار نیست، مقامش

بهرام گور در حال شکار

تا حدی والا بوده که شاه را در شکار همراهی کند؛ اما کوچک‌تر از او ترسیم شده است. (در برخی از منابع این فرد راه‌آزاده معشوقه بهرام گفته‌اند؛ اما از آن‌جا که مقام زن نزد ساسانیان والا بوده و چنان‌که در نقوش پیشین او را هم اندازه و حتی بزرگ‌تر از شاه ترسیم نموده‌اند می‌توان نتیجه گرفت که این شخص آزاده نیست.)

آناهیتا، پیشکش دهنده فر ایزدی

مقام و منزلت آناهیتا در دوران ساسانی تا حدی است که بعضاً پادشاه مشروعیت حکومت خود را در دریافت فرّ از آناهیتا می‌داند. شاید ارج نهادن به زن نیز از جایگاه بالای آناهیتا در این دوران نشأت بگیرد. در زیر به نمونه‌هایی از آن اشاره می‌شود:

نرسی، در حال دریافت فرّ ایزدی از آناهیتا است. لباس آناهیتا بسیار موج و تاج او شبیه به توصیف‌های مهریشت اوستاست.

تاج گیری نرسی از آناهیتا - نقش رستم

خسرو دوم، آخرین پادشاه بزرگ ساسانیان، در حال دریافت فرّ ایزدی از اهورامزداست در حالی که آناهیتا نیز آماده اعطای فرّ، در سمت دیگر خسرو پرویز حضور دارد. هم‌طراز بودن مقام آناهیتا و اهورامزدا در این صحنه کاملاً مشهود است.

تاج‌گیری خسرو پرویز از اهورامزدا و آناهیتا - تاق بستان

این نگاره به دستور شاپور اول، پسر اردشیر نقش شده است. آن‌که در وسط ایستاده و به رسم احترام، دستش را روی قیضه شمشیرش گذاشته، شاپور و آن‌که پشت سرش ایستاده، پسرش هرمز اول است. روبه‌روی شاپور، بانویی است که گلی زیباروی سر دارد و در حال اعطای گلی به شاپور می‌باشد. در ایران باستان رسم بر این بوده که شخص بزرگ‌تر و مهم‌تر به کوچک‌تر هدیه اعطا می‌کرده، از این طریق می‌توان دریافت که این بانو مقامی والا داشته است. پس او «آناهیتا»، الهه آب‌هاست. نام کامل او «اردویسور آناهیتا» به معنای «رود خروشان پاک و نیرومند» است. آناهیتا الهه آب‌ها بوده و آب در جایی مانند ایران، به منزله تمام زندگی بوده است. آناهیتا در ضمن الهه عشق پاک هم محسوب می‌شده است. قابل ذکر است که برخی محققان غربی، آناهیتا را با الهه‌هایی چون «پشتار» و «دایانا» مقایسه کرده‌اند. اما در حقیقت چنین مقایسه‌ای از اساس اشتباه است. چرا که ایشتر، الهه بابلی، معتقد به عشق آزاد بود. دایانا خدای شکار نیز درست در نقطه مقابل آناهیتا قرار می‌گیرد. از وظایف آناهیتا، علاوه بر اعطای شیر به بانوان و به عبارتی به کل موجودات، کاهش درد و تسهیل زایمان است؛ در حالی که دایانا، عامل درد کشیدن بانوان در زمان وضع حمل است. آناهیتا بعد از اهورامزدا، بزرگ‌ترین ایزد در ایران ساسانی به شمار می‌رفته است. گلی که آناهیتا در تصویر پنجم به شاپور هدیه می‌دهد، گل انار، نماد گیاهی آناهیتاست. نماد آسمانی او، ماه و نماد زمینی او به شکل دوشیزه‌های زیبا نمودار می‌شود.

دریافت نشانه‌ای به عنوان برکت از آناهیتا - شاپور اول - تنگ قندیل

نتیجه‌گیری

در باور ایرانیان باستان، زن نمادی مقدس، حامل مهر و عطوفت، عشق و باروری، پاک و زیبایی بود. بانوان در دوران ساسانی از ارج و جایگاه ویژه‌ای برخوردار بودند تا جایی که به مقام قدسی و حکومت می‌رسیدند. ایزد بانو آناهیتا، دوشیزه‌های بلندبالا، پاک‌وزن و زیباروست که مظهر آب‌های روان، زاینده‌گی، یار راستین اهورامزدا و الگو و حامی بانوان بوده است، که شهبانو و زنان پاک دامن و حتی شاهان به او متوسل می‌شدند و در پیشگاه او قربانی می‌کردند تا فراوانی، باروری و حاصلخیزی را برای طبیعت، انسان و دام به ارمغان آورد.

منابع

- پرادا، ادیت (۱۲۵۷). *هنر ایران باستان*. تهران: دانشگاه تهران.
- پورداد، ابراهیم (۱۳۴۳). *آناهیتا*. تهران: انتشارات امیرکبیر.
- پورداد، ابراهیم (۱۳۴۶). *یشت‌ها*. به کوشش: بهرام فره‌وشی، تهران: دانشگاه تهران.
- جولدی، شهره آوزملی، فریدون (۱۳۷۸). *سنگ‌نگاره‌های ساسانی*. تهران: انتشارات بلخ.
- رضی، هاشم (۱۳۴۶). *فرهنگ نام‌های اوستا*. ج اول. تهران: انتشارات فروهر.
- سرفراز، علی اکبر؛ آوزملی، فریدون (۱۳۷۹). *سکه‌های ایران*. تهران: انتشارات سمت.
- گیرشمن، رمان (۱۳۵۰). *هنر ایران*. ترجمه: بهرام فره‌وشی، ج دوم. تهران: انتشارات علمی فرهنگی.
- پژوهش‌های میدانی نگارنده.

- Gobl, Robert. 1971. *Sasanian Numismatics*, vira Klinkhardt.
- Pope, Arthur. 1930. *A Survey Of Persian Art*, VII. London.

منابع تصاویر:

- آرشیو عکس نگارنده
- www.livius.org
- www.cais-soas.com